

Annelerin emzirme konusundaki bilgi ve tutumları

Ahmet M. ŞENGÜL (*), Şule YILDÖN (**), Mehmet SARGIN (***)

ÖZET

Tanımlayıcı bir araştırmayla annelerin emzirme konusundaki bilgilerinin ve bu bilgileri etkileyen faktörlerin belirlenmesi amaçlandı. Çalışma, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Kadın Doğum kliniğinde altı aylık süre içinde ileriye yönelik sistematik örnekleme ile seçilen annelerden görüşmeyi ve hazırlanan anketi yanıtlamayı kabul edenlerle gerçekleştirildi. 300 anneden miadında doğum yapan 211 anne çalışmaya alındı. Annelerin 42'si (% 20.2) sezaryen, 169'u (% 79.8) normal doğum yapmıştı. Öğrenim düzeyleri % 79.9'unda ilkökul ve altı, % 20.1'inde ortaokul ve lise, % 10'unda ise üniversite ve yüksek-okul idi. Normal doğum yapan annelerde bebeğini ilk iki saatte emzirme oranı (% 60.4), sezaryenle doğum yapan annelere (% 30.3) göre yüksek bulundu ($p<0.01$). Normal doğum yapan annelerde doğumdan sonraki iki saate kadar bebeğini emzirme oranı, ilkökul ve altı öğretilimlerde % 63.2, ortaokul ve lise öğretilimlerde % 67.8 iken, üniversitelerde % 65.4 idi. Anne öğrenim düzeyleri ile bebeğe ilk altı ay boyunca anne sütünün tek başına yeterli olduğu hakkındaki bilgi ve bebeklerini emzirmeyi planladıkları süre arasında anlamlı ilişki bulunmadı. Sonuç olarak, "başarılı emzirme için 10 öneri" uygulamasının yaygınlaştırılması sonucu anne ve bebek sağlığında elde edilecek faydalar için, emzirme eğitimi bir danışmanlık hizmeti şeklinde sürekli olarak hem doğum öncesi hem de doğum sonrasında verilmesi gerektiği düşüncesindeyiz.

Anahtar kelimeler: Eğitim, anne sütü, emzirme, alışkanlık

SUMMARY

Mothers' insight and attitude about breast feeding

This descriptive study was designed to evaluate the insight and attitude of mothers about breast feeding and the factors influencing it. The study was carried out in Istanbul University of gynecology and obstetrics clinic during a six-month period. Mothers were selected by means of systematic sampling. They all want to participate in face-to-face interviews and responding to a questionnaire. Of three-hundred mothers, 211 mothers with term delivery were included into the study. Forty-two mothers (20.2 %) underwent caesarean section delivery and 169 mothers (79.8 %) normal spontaneous delivery, respectively. Education levels were primary school or lower in 79.9 %, secondary school or gymnasium in 10.1 % and university % 10. The incidence of breast feeding within the first two hours of delivery was higher in mothers with normal births (60.4.0 % vs. 30.3 %). The incidence of breast feeding until after two hours of normal delivery was 63.2 % in those with primary school or lower education, and 67.8 % in those with secondary school and 65.4 % in university degree. Mothers' education levels were not correlated with their knowledge on the sufficiency of breast milk during the first six months and the planned periods for breast feeding. 'Ten rules for succesful breast feeding' must be widespread through whole country to improve both infant and mother health, therefore breast feeding counselling should be continuously given particularly during antenatal and the early postpartum periods.

Key words: Education, Breast feeding, infant nutrition, maternal behavior

Anne sütü yaşamın ilk evrelerinde en ideal besin olarak kabul edilmektedir. Anne sütü ile beslemenin bilinen tüm üstünlüklerinin yanı sıra, henüz bilinmeyen özelliklerinin olduğu da düşünülmelidir (1). Bu yüzden, günümüzde anne sütü ile beslenme "insan hakkı" olarak kabul edilmiştir. Dünya Sağlık Örgütü'nün Çocuk Yaşatma ve Geliştirme Devrimi olan GOBİ'nin (Growth monitoring, Oral rehydration, Breast feeding, Immunization) B harfi emzirmeyi (breastfeeding) vurgulamaktadır (2). Ayrıca, koruyucu sağlık hizmetlerinin önemli

bir bölümü olan danışmanlık hizmetlerinden, "Emzirme Danışmanlığı" da emziren annelerin sorunlarına annelerle birlikte çözüm bularak çağdaş hekimlik pratiği içindeki yerini almıştır (3).

"Beslenme," özellikle koruyuculuk yönü ile, "Temel Sağlık Hizmetleri" içinde yer alan önemli bir toplum sağlığı konusudur. Bu yönü ile, ilk 4-6 ay yalnızca anne sütü ile beslemenin önemi göz önüne alınarak, annelerin emzirme bilgilerini ve bu bilgileri etkileyen faktör-

Şişli Etfal Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Aile Hekimliği Uzmanı*; Hürriyet Gazetesi İşyeri Hekimi, Aile Hekimliği Uzmanı**; Kartal Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Aile Hekimliği Uzmanı***

leri tanımlayıcı bir çalışma planlandı.

MATERYAL ve METOD

Çalışma, betimleyici yöntemle, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Kadın Doğum kliniğinde 6 aylık süre içinde ileriye yönelik sistematik örnekleme ile seçilen annelerden görüşmeyi ve hazırlanan anketi yanıtlamayı kabul edenlerle gerçekleştirildi. 300 anneden miadında doğum yapan 211 anne çalışmaya alındı. Daha önce bu konuda yapılmış çalışmalar rehber alınarak, verilerin toplanması için yaş, öğrenim, anne çalışma durumu, doğum biçimi, bu gebeliğin istenme durumu ve bebek beslenmesine ilişkin sorulardan oluşan bir anket hazırlandı. Daha sonra, doğum servisinde, çalışma için ayrılan günlerde ileriye dönük sistematik örnekleme ile seçilen ve çalışmaya katılmayı kabullenen 211 anne ile yapılan yüz-yüze görüşme anket soruları cevaplandırıldı.

Doğum servisinde görüşülen annelerin tamamı son 72 saat içinde doğum yapmıştı. Bire bir ten teması ve ilk emzirme zamanları gibi parametrelerde objektif olmayabilecekleri düşünüldüğünden, erken doğum yapan 64 anne ile bebeklerindeki problem nedeniyle yeterli düzeyde emzirme yapamayan 25 anne çalışmaya alınmadı. Böylece, yapılan 300 görüşmenin içinden, miadında doğum yapan 211 annenin (42 sezaryen, 169 normal doğum) verileri SPSS 9.0 istatistik programında ki-kare testi, frekans ve yüzde oran kullanılarak değerlendirildi.

BULGULAR

Annelerin yaş gruplarına göre dağılımı Tablo 1'de özetlendi. Öğrenim düzeyleri % 79.9'unda ilkokul ve altı, % 20.1'inde ortaokul ve lise, % 10'unda ise üniversite ve

Tablo 1. Annelerin yaş gruplarına göre dağılımı.

Yaş grubu	Sayı	%
16-20	48	22.7
21-25	65	30.8
26-30	52	24.6
31-35	33	15.6
36 ve üstü	13	6.2

Tablo 2. İlk emzirme zamanları ile doğum biçimi arasındaki ilişki.

Yanıtlar	Sezaryen		Normal Doğum		Toplam	
	n	%	n	%	n	%
Doğar-doğmaz	-	-	7	4.1	7	3.1
2 saatten önce	14	30.3	100	60.4	114	53.0
2-5 saate kadar	16	37.3	42	25.0	58	30.0
6-12 saat	7	20.4	13	7.0	20	9.4
13 saat ve sonrası	3	7.4	5	2.4	8	3.1
Emzirme yok	2	4.6	2	1.1	4	1.4
Toplam	42	100.0	169	100.0	211	100.0

yüksek-okul idi. Benzer şekilde, % 91'i ev kadını ve % 9.0'u çalışan kadınlardı.

Miadında doğum yapan 211 annenin % 20.2'si sezaryen, % 79.8'i normal doğum yapmıştı. Annelerin bebeklerini ilk emzirme zamanları Tablo 2'de gösterildi. Normal doğum yapan annelerde ilk iki saatte emzirme (% 60.4), sezaryenle doğum yapan annelere (% 30.3) oranla istatistiksel olarak anlamlı biçimde yüksek bulundu ($p<0.05$). Yedi anne (% 4.1) bebekleri ile doğar doğmaz bire bir ten iletişimi kurmuş; bunların hepsi bebeğini doğar doğmaz emzirmişti. Bu anneler normal doğum yapan annelerdi.

Annelerin 144'ü (% 68.2) son gebeliklerini isteyerek planlamış; 67'si (% 31.8) planlı ve istenen bir gebelik olmamasına karşın çeşitli nedenlerle gebeliği sonlandıramadıkları için doğum yapmak zorunda kalmışlardı.

Normal doğum yapan annelerde, anne öğrenim durumuna göre ilk emzirme zamanlarına bakıldığında 2 saatten önce emzirme ortaokul ve üstü öğrenim gören annelerde ve üniversite mezunlarında, ilkokul öğretimi gören annelere göre daha yüksek oranda olmasına rağmen, farklılık istatistiksel açıdan anlamlı bulunmadı ($p=0.55$). Normal doğum yapan annelerden çalışan 10 annenin 8'i (% 80.0), çalışmayan 161 annenin 98'i (% 61.0) bebeklerini ilk iki saatten önce emzirmişti. İki saatten önce emzirmede annenin çalışma durumu etkili değildi ($p=0.82$).

Emzirmenin yararlarına ilişkin görüşler Tablo 3'te özetlendi. En sık ifade edilen yarar "besleyici olması" idi (% 61.2). Annelerin % 40.5'inin bu konuda doğru bilgileri yoktu. Doğru bilgiye sahip olma ilkokul ve altı öğretilimlerde % 42.3, üniversitelilerde % 65.0 bulundu ($p=0.014$). Annelerin % 60.2'sine göre, "bebek her

Tablo 3. Emzirmenin yararları.

Yanıtlar	İlkokul (n=168)		Ortaokul ve üstü (n=22)		Üniversite (n=21)	
	n	%	n	%	n	%
Besleyicidir	101	60.2	13	60.4	14	66.6
Kanseri ve süt ateşini önler	50	29.4	6	27.7	7	33.3
Hazırdır	68	40.5	8	33.3	11	52.4
Temiz ve ucuzdur	65	38.2	7	30.3	9	42.8
Gebelikten korur	84	50.4	12	55.5	13	61.9
Duygusal yoldan anneyi	54	32.4	7	30.3	5	23.8
Bilgisi yok	74	44.2	10	49.2	7	33.3

arandığında ve ağıladığında emzirmeli," idi (doğru bilgi); % 34.1'i ise saatli beslemenin gerektiğini düşünüyordu (yanlış bilgi). Anne öğreniminin bebeklerin beslenme zamanı üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmadı ($p>0.05$). "Bebeğine verdiği ilk gıda anne sütü olan" annelerin oranı % 82.6 idi. Bu oran üniversitelilerde % 72.4, orta ve üstü öğretimlilerde %78.4, ilkokul ve altı öğretimlilerde % 90.1 idi. Aradaki farklılık Fisher'in kesin ki-kare testi ile anlamlı bulundu ($p=0.039$).

Annelerin "anne sütünün bebeklerine tek başına ne kadar süre yetebileceği" konusundaki görüşleri ile kendilerinin emzirmeyi düşündükleri sürelerle bakıldığında, gerek tek başına anne sütü yetme süresi, gerekse bebeklerini emzirmeyi planladıkları sürelerle anne öğreniminin anlamlı bir etkisi yoktu. Tek başına anne sütü yetme süresi bilgisi, anne öğrenimi ne olursa olsun 4, 5 ve 6 aylarda yüksek oranlarda bulundu (*ilköğretim ve altı öğretimli annelerde % 64.7, ortaöğretim ve üstü öğretimli annelerde % 78.4, üniversitelilerde ise % 72.4 ve toplam % 66.1*). Annelerin bebeklerini emzirmeyi planladıkları süreler en yoğun olarak 7-12 ay ve 12 ay üzerinde belirtilmişti ve bu yanıtlar anne öğreniminden bağımsızdı. Annelerin çalışma durumları ile bebeklerini emzirmeyi planladıkları süreler değerlendirildiğinde, annelerin öğrenim durumları gibi, çalışma durumlarının da bebeklerini beslemeyi düşündükleri süreler üzerinde anlamlı bir etkisi saptanmadı.

TARTIŞMA

Bebeklerin yaşama şanslarını artırmanın en güvenilir yolu, onları anne sütü ile beslemektir. Anne sütü ile beslenenlerde ölüm oranı, her ay için % 0.05 oranında azalmaktadır (4). Rekabete dayalı piyasa ekonomisi nedeniyle değişik mamaların kullanım alanı bulması, kent yaşamı, doğumda anne ile bebeğin birbirinden uzak kalmaları (bebeğin anneden ayrılması), stres, vb. nedenler, anne sütü verememe ve memeden erken kesme durumlarını hızlı bir şekilde artırmaktadır. Dünyada anne sütünün erken kesilmesine ve zamanından önce ek besinlerin başlanmasına annelerin gösterdiği en önemli neden, anne sütünün yetersiz ya da kalitesiz olmasıdır. Ayrıca anneler, bebekleri için en değerli besin olan kendi sütleri ile besleme yöntemini çevrenin olumsuz etkisi ile kolayca terk edebilmektedirler. Diğer bir deyişle, bebeklerini iyi besleyememe kaygısı ile özgüvenlerini kolayca yitirmektedirler. Ülkemizde, doğru olmamasına karşın özellikle kırsal yörelerde yaygın bir geleneksel

uygulama da ilk 4-5 haftadan sonra ek besinlere başlanmasıdır (5). Ülkemiz için belirtilen tüm nedenlerin yanı sıra, ek besine geçmedeki gereksiz acelecilik, şişman görünümüne çocuk isteme ve emzirme ile ilgili danışmanlık hizmetlerinin yetersizliği sonucu bebeklerin yeterince anne sütü alamadıklarını düşünüyoruz.

1993 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması (TNSA) sonuçlarına göre, doğumdan sonra ilk üç ay emziren anne oranının % 93.6'dan ilk yılın sonunda % 56'ya düşmesi, 4 aylıktan küçük bebeklerin yalnızca % 14'ünün katıksız anne sütü ile beslenmiş olması bu görüşümüzü doğrulamaktadır (6). Dört-altı ay yalnızca anne sütü alma oranı TNSA 1998 verilerine göre % 1.3'tür; çeşitli çalışmalarda bu oran % 9.3 ile 16.7 arasında değişmektedir (7-11). Çalışmamızda, annelerin % 10.1'i ilk 3 ay, % 65.4'ü ise 4-6 aya kadar tek başına anne sütünün bebeği için yeterli olacağı görüşünde idi. Annelerin % 7.2'si 0-3 ay, % 12.2'si 4-6 ay, % 50.4'ü 7-12 ay emzirmeyi düşünüyordu. 1998 TNSA sonuçlarına göre halen emzirmekte olan bebeklerin oranı, 0-1 aylık bebeklerde % 96.1, 4-5 aylık bebeklerde % 82.3 10-11 aylık bebeklerde % 50.6'dır (7).

Gebeliğin istenerek gerçekleşmesi sağlıklı bir anne-bebek ilişkisinde ilk kuraldır. Çalışma grubumuzdaki annelerin % 31 8'nin istemeyerek yaşadıkları bir gebelikten sonra bebekleriyle buluşmaları, anne-çocuk sağlığı ve aile planlaması hizmetlerinde alınması gereken daha çok yolumuz olduğunu göstermektedir. Anne-bebek ilişkisi ne kadar erken gerçekleşirse, emzirme o kadar başarılı ve yararlı olmaktadır (12).

Hacıoğlu ve ark.'nın (13) Küçükçekmece Sağlık Grup Başkanlığı'na bağlı bölgelerde 566 anne ile yaptıkları çalışmada, hastane doğumlarında annelerin % 51.9'u emzirmeye doğar doğmaz, % 48.1'i ise ilk iki saatte başlamıştır. Oğuzöncül ve Bostancı'nın (14) 1993 yılında 336 anne ile yaptıkları çalışmada, bu oranlar sırasıyla % 8 ve % 79.5 idi. Özcebe ve ark.'nın (15) Ankara'da Bebek Dostu Doğumevleri çalışmasına göre, doğumdan sonra ilk iki saatte anne sütü alma oranı % 79 idi. Bağcı ve ark.'nın Etlik Doğumevi çalışmasında (16) 160 bebek için ilk bir saatte emzirme oranı % 66, 1998 yılı Ankara Bebek Dostu üç doğumevinde 509 anne ile yaptıkları çalışmada (17) % 45.3 olarak bulunmuştur.

Günümüzde bebeklerin emzirecekleri zamanı kendilerinin belirlemelerinin daha doğru olduğu ve bebeklerin

her istediklerinde emzirmelerinin gerekliliği annelere emzirme danışmanlığı içinde öğretilmelidir (19).

Günay ve ark.'nın (20) Kayseri Eğitim Araştırma Sağlık Grup Başkanlığı'nda 1988 yılında doğum yapan 160 kadınla yaptıkları çalışmada, annelerin % 58.5'i çocuklarını 6-12 ay, % 37.6'sı 12 aydan uzunca süre emzirmeyi düşünmektedir. Her annenin kendi çocuğunun gereksinimi kadar süt üretebileceği göz önüne alındığında, Sağlık Bakanlığının yürütmekte olduğu "Bebek Dostu Hastaneler" kampanyasında bebeklerin emzirmeleri ile ilgili mesajlar arasında erken dönemde ek besin verilmemesine yönelik olanlara ağırlık verilmesi yararlı olacaktır. Yalnızca anne sütü ile en az 4-6 ay beslenmenin önem ve ısrarla üzerinde durulmasının gerekliliği, ülkemizin çeşitli bölgelerinde bebeklerin anne sütü ile beslenme süresini araştıran çok sayıdaki çalışmada da vurgulanmaktadır (7-11).

Emzirmenin anne sağlığına olan katkılarını irdeleyen sorumuzu yanıtlayan annelerin % 52.4'ünün emzirmenin gebelikten koruduğuna değinmiş olması dikkat çekici bulundu. Cari Djerassi'de, "Dünya çapında düşünülürse, günümüzde bile emzirme, diğer kontraseptiflerin hepsinden daha çok doğumu önlemektedir." görüşü, emzirmenin aile planlaması açısından da iyi bir yöntem olduğunun vurgulayıcıdır (21).

Çalışmamızda annelerin % 65.4'ü bebeklerine anne sütünün daha yararlı olduğunu, bebeği beslediğini ve hastalıklardan koruduğunu ifade etmiştir. Öktem ve ark.'nın (22) 1997 yılında Isparta'da 261 anne ile yaptıkları çalışmada, sütlerinin bebeklerini daha iyi geliştirip hastalıklardan koruyacağına inanan annelerin oranı % 83 bulunmuştur.

Bu sonuçlar ışığında, ülkemizde annelerin bebeklerini sadece anne sütü ile besleme alışkanlığının yerleştirilmesinde sağlık kuruluşlarına büyük görev düşmektedir. Birinci ve ikinci basamak sağlık kuruluşlarında gebe izlemlerinde annelerin bilgilendirilmesi ve desteklenmesi ile ilk 4-6 ay sadece anne sütü ile besleme uygulaması yaygınlaştırılabilir. Ayrıca, yazılı ve görsel iletişim araçlarından yararlanılarak tüm ailelerin ve toplumun bu konuda bilgilendirilmesine katkıda bulunulabilir. Doğum yapılan tüm hastane ve kliniklerde organizasyon değişikliğine gidilerek yeni doğanların anne yanında kalması ve 'başarılı emzirme için 10 öneri'nin desteklenerek yaygınlaştırılması ile hem anne hem de

yenidoğan sağlığında istenilen hedefleri yakalamak daha kolay olacaktır.

KAYNAKLAR

1. Koçoğlu G, Aslan M: Anne sütü. Sendrom Dergisi 5:14-8, 1997.
2. UNICER The state of the world's children. London: Oxford University Press; 1996.
3. İnce N: Başarılı emzirmede önemli bir etken: Emzirme danışmanlığı. Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi 4:299-300, 1995.
4. Şafak N: Anne sütünün immünolojik ve antibakteriyel özellikleri. Sendrom 7(12):37-42, 1995.
5. Acarvaizoglu S: Sütüm yetersiz. Hacettepe Toplum Hekimliği Bülteni 3-4:5, 1996.
6. Sağlık Bakanlığı, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etüdleri Enstitüsü ve Makro International Inc. 1994. Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 1993. Ankara; 1993, s. 113-8.
7. Sağlık Bakanlığı, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etüdleri Enstitüsü. Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 1998. Ankara; 1998, s. 123-8.
8. Tümerdem Y, İnce N, Çölgeçen E, Ayhan B: İstanbul kentinde anne sütü beslenme araştırması, in: Öztürk M, Ülser E, editörler. V. Halk Sağlığı Günleri (Beslenme ve Yasal Durum) Kongre Özet Kitabı; 8-10 Eylül 1997; Isparta. 1997, s. 71.
9. Bağcı T, Egemen A: Hemşirelerin kendi bebeklerini besleme tutum ve davranışları, in: II. Ulusal Halk Sağlığı Kongresi Bildiri Özet Kitabı; 22-25 Mayıs 1990; İstanbul. 1990.
10. Akgün B, Şensoy F, Egemen A, Boztok D: Çubuk bölgesinde 0-48 aylık çocuklarda anne sütü ile beslenme, in: II. Ulusal Halk Sağlığı Kongresi Bildiri Özet Kitabı; 22-25 Mayıs 1990; İstanbul. 1990.
11. Öztürk M, Öktem F, Dinçtürk M: Isparta Yedişehitler Sağlık Ocağı Bölgesindeki 0-24 aylık bebek ve çocuklarda anne sütü alma durumu, in: Öztürk M, Ülser E, editörler. V. Halk Sağlığı Günleri (Beslenme ve Yasal Durum) Kongre Özet Kitabı; 8-10 Eylül 1997; Isparta. 1997, s. 134.
12. Anisfeld E, Lipper E: Early contact, social support, and mother-infant bonding. Pediatrics 72:79-83, 1983.
13. Hacıoğlu S, Temiz S, Erdal S, Kıyak M: Küçükçekmece bölgesinde 0 yaş grubu bebeklerde emzirme durumu, in: Öztürk M, Ülser E, editörler. V. Halk Sağlığı Günleri (Beslenme ve Yasal Durum) Kongre Özet Kitabı; 8-10 Eylül 1997; Isparta. 1997, s. 96.
14. Oğuzöncül F, Bostancı M: Elazığ il merkezinde bulunan hastanelerde doğum yapan annelere anne sütü ve emzirme konusunda hastane sağlık personelinin yaklaşımı, in: V. Ulusal Halk Sağlığı Kongresi Kongre Özet Kitabı; 12-16 Ekim 1996; İstanbul. 1996, s.446.
15. Özcebe H, Bertan M, Doğan GB: Anne sütü ile beslenme Ankara'da Bebek Dostu Hastaneleri. Çocuk Sağlığı Hastalıkları Dergisi 34:305-16, 1991.
16. Bağcı T, Arslan D, Yardım M: Etlik Doğumevi Hastane'sinde bebeklerin anne sütü ile beslenme durumu, in: Öztürk M, Ülser E, editörler. V. Halk Sağlığı Günleri (Beslenme ve Yasal Durum) Kongre Özet Kitabı; 8-10 Eylül 1997; Isparta. 1997, s. 60.
17. Bağcı T, Öztekin Z, Aslan D, ve ark: Ankara'da "Bebek Dostu" olan üç doğumevinde doğum yapan kadınların anne sütü ile ilgili bilgi ve davranışları, in: VI. Ulusal Halk Sağlığı Günleri Kongre Özet Kitabı; 14-18 Nisan 1998, Adana. 1999, s. 165.
18. Fırat S, Aykut M, Öztürk Y: Sağlık personeli ve öğretmen kadınların anne sütü ve emzirme konusunda bilgi tutum ve davranışlarının değerlendirilmesi, in: Öztürk M, Ülser E, editörler. V. Halk Sağlığı Günleri (Beslenme ve Yasal Durum) Kongre Özet Kitabı; 8-10 Eylül 1997; Isparta. 1997, s. 5.
19. WHO/UNICEF Breastfeeding Counseling: A Training Course. Geneva: World Health Organization, CDR/93.5; 1993.
20. Günay O, Aykut M, Ceyhan O, Öztürk Y: Emzirme, gebelikten korunma ve doğurganlık, in: II. Ulusal Halk Sağlığı Kongresi Bildiri Özet Kitabı; 22-25 Mayıs 1990; İstanbul. 1990.
21. Hatcher RA, Kowal D, Guest FJ ve ark: Contraceptive technology. International edition. Çeviri editörü: Senlet P, Çeviren: Dervişoğlu AA. Kontraseptif yöntemler. 22. Uluslararası Basım. Ankara: İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı; 1990. s. 195-211. 25.
22. Öktem F, Öztürk M, Beydilli ED: Isparta bölgesinde yenidoğan bebek annelerinin anne sütü hakkındaki bilgileri ve uygulamaları, in: Öztürk M, Ülser E, editörler. V. Halk Sağlığı Günleri (Beslenme ve Yasal Durum) Kongre Özet Kitabı; 8-10 Eylül 1997; Isparta. 1997, s. 129.